

De Otterspoordam

Arie A. Manten
Oud Aa 37, 3621 LA Breukelen

Legde men, meer dan 850 jaar geleden, in het zuiden van de toenmalige parochie Breukelen een dam dwars door de Vecht? Ontstond daarbij een dorpje, dat opbloeide, maar met het opruimen van de dam in de neergang raakte en tenslotte restloos verdween? En dat alles nog vóór het einde (omstreeks 1500) van de Middeleeuwen? Daarover gaat dit artikel.

Met dit verhaal wordt een belofte ingelost. In een eerder artikel, over de dijken om het Ronde Dorp van Breukelen, heb ik toegezegd dat over de Middeleeuwse Otterspoordam en Otterspoorsluis nog een gedetailleerde beschouwing zou volgen.¹ Niet alleen betreft het een fascinerend onderwerp, ook een elders verschenen artikel waarin sterk wordt betwijfeld of de Otterspoordam ooit heeft bestaan, vormt een belangrijke aanleiding.

We zullen het daarom hebben over de volgende punten: Hoe kwamen de Otterspoordam en -sluis in de geschiedkundige literatuur terecht en op grond van welke gegevens? Heeft de Otterspoordam wel of niet bestaan? Was er een Otterspoorsluis en waar lag die dan? Als de Otterspoordam en -sluis hebben bestaan, wanneer werden ze dan aangelegd, hoe lang hebben ze dienst gedaan en waarom raakten ze buiten gebruik? Hoe kan de Otterspoorsluis er uitgezien hebben? Het eerste gedeelte van dit artikel is bijgevolg nogal argumenterend, het tweede gedeelte is meer verhalend.

Geschiedkundige achtergrond

De Otterspoordam met de daarin opgenomen Otterspoorsluis werd in 1950 in de geschiedkundige literatuur geïntroduceerd door S.J. Fockema Andreae.² Deze stelde dat de dam zich uitstrekte tot op flinke afstanden noordoost- en zuidzuidwestwaarts van de Vecht, even ten noorden van de grens tussen de huidige gemeenten Maarssen en Breukelen. De conclusies van Fockema Andreae vonden in grote lijn gedurende bijna een halve eeuw algemene bijval. Onlangs bevestigde bovendien een gezaghebbend nieuw boek op waterstaatkundig gebied in algemene zin dat de eerste kaden langs de Nederlandse rivieren dwars op de stroomrichting van de rivieren werden aangelegd, niet evenwijdig aan die stroomrichting.³

De Vecht was een getijderivier en de wisselende waterstand bezorgde zelfs de stad Utrecht regelmatig wateroverlast, als het water vanuit de Zuiderzee (na de aanleg van de Afsluitdijk thans IJsselmeer geheten) sterk werd opgestuwd. Om daaraan te ontkomen, werd de Otterspoordam aangelegd. Deze dam werd naast de vaargeul in de Vecht onderbroken door de Otterspoorsluis. Met gesloten sluis moest de dam Vechtwater tegenhouden, dat vanuit het noorden werd opgestuwd.

Maar de Vecht was in het midden van de Middeleeuwen ook de hoofdhandelsweg van de stad Utrecht. Zeeschepen die de Vecht opvoeren, richting Utrecht, konden deze Otterspoorsluis niet passeren en zo kwam daar ter plekke een van de eindpunten te liggen van de Utrechtse overzeese handel. De inhoud van die schepen moest daar in kleinere worden overgeslagen. Dat gaf werkgelegenheid bij de sluis en vooral daardoor ontstond er, naar Fockema Andreae aannam, een dorpje van enig belang, Otterspoor geheten.

De Otterspoordam versterkte de slibafzetting in het deel van de Vecht ten noorden van die dam. Een goede bevaarbaarheid van dat riviergedeelte was erg belangrijk voor de stad. Baggeren en het rechter maken van de stroomgeul waren manieren om dat tegen te gaan. In 1148 werd op kosten van de stad het gedeelte van de Vecht tussen Utrecht en Zuilen gekanaliseerd.⁴

Heeft de Otterspoordam echt bestaan?

De kiem voor twijfel omtrent de Otterspoordam werd gelegd door Martin de Bruijn.⁵ Hij bestudeerde een oorkonde uit 1228, die door Fockema Andreae was aangevoerd als een van de bronnen voor het bestaan van de Otterspoordam. Daarin is sprake van huiserven "super Dammum" (op de Dam). De Bruijn kwam tot de conclusie dat die dam niet betrekking had op de Otterspoordam, maar op de Pausdam in de stad Utrecht. Hij besloot zijn artikel hierover evenwel met de mededeling dat hij niet heeft willen beweren "dat er in het begin van de dertiende eeuw geen dam bij Otterspoor in de Vecht heeft gelegen. Een waterstaatkundig werk als een dam met een sluis erin, waardoor het achterland tegen watersnood beschermd kon worden, lijkt me gezien de overstromingen van de twaalfde eeuw voor de hand te liggen."

Twee jaar later nam Hans Lagers een veel radicaler standpunt in: de opvatting van Fockema Andreae vindt geen steun in de historische bronnen en moet derhalve afgewezen worden.⁶

Lagers acht het weinig aannemelijk dat de Vecht zou zijn afgesloten op een plaats die enkele tientallen kilometers landinwaarts lag. Een dam in de monding van deze rivier nabij Muiden zou meer voor de hand hebben gelegen en een veel groter achterland tegen stormvloed hebben beveiligd.

Lagers kent ook veel betekenis toe aan zijn observatie dat de schaarse betrouwbare bronnen uitsluitend van een Otterspoorsluis spreken, maar nooit van een dam. En die sluis zou ook best in de uitmonding van een zijwatertje van de Vecht gelegen kunnen hebben.

In een oorkonde van bisschop Otto III uit 1244⁷ komt de scheepvaart naar Utrecht via de Vaartse Rijn en de Vecht ter sprake. Daarbij wordt wel gesproken over een dam in de Vaartse Rijn, maar met geen woord over een dam in de Vecht. Ook zijn er geen documenten bekend waarin iets staat over de heffing van tol of de inning van kraan- en overslaggeld bij Otterspoor.

Argumenten vóór een Otterspoordam

Tegenover Lagers' betoog tegen de historiciteit van een Otterspoordam wil ik nu een aantal argumenten aanvoeren die er wel degelijk vóór pleiten dat deze dam echt heeft bestaan. Een verklaring voor de landinwaartse ligging van de dam met sluis volgt later in dit artikel, als het karakter van de Otterspoorsluis aan de orde komt.

Grens tussen de invloedssferen van zee en grote rivieren

Het veronderstelde tracé van de Otterspoordam lag op een waterstaatkundig gezien belangrijke scheidslijn. Wat de grote overstromingsgevaaren betrof vormde ons gebied de grens tussen de invloedssfeer van de zee en die van de grote rivieren. Deze waterscheiding werd later de grens tussen twee belangrijke hoofdwaterschappen.

Het Breukelen-Proostdijgerecht, het Ronde Dorp van Breukelen, het Breukelen-Bisschopsgerecht en Otterspoorbroek moesten meebetalen aan het Hoogheemraadschap van de Zeeburg en Diemerdijk, waarvan het regime liep tot aan de oude Otterspoordam. Daarentegen moesten de boeren in onder meer Portengen-Zuideinde, Kockengen en Laag-Nieuwkoop meebetalen aan de waterbeheersregeling van het in 1323 opgerichte Hoogheemraadschap van de Lekdijk Bovendams.⁸

Wat betreft het ontbreken van oude bronnen die de Otterspoordam bij name noemen, wijs ik Lagers op de bekende voorzichtige stelregel van de archeologen - die ook van toepassing is op het geschiedkundig onderzoek van de 12de-14de eeuw - dat het ontbreken van bewijs niet hetzelfde is als een bewijs voor het niet-bestaan ("absence of evidence is no evidence of absence").

Gerechtsheerlijkheid Breukelen-Proostdij met Otterspoor

De bisschop moet een sterk argument hebben gehad om gebied aan beide Vechtoevers toe te delen aan de gerechtsheerlijkheid Breukelen-Proostdij.

Ook tijdgenoten vonden het een ongewoon verschijnsel dat delen van één en hetzelfde plattelandsgerecht aan weerszijden van een belangrijke rivier lagen. Daarom werd dat er in oorkonden vaak specifiek bij vermeld: Breukelen-Proestye en Otterspoer aan de oost- en westzijden van de Vecht.⁹

Vermoedelijk hebben ter plaatse aan beide zijden van de Vecht mensen gewoond die in hun dagelijks bestaan veel met elkaar te maken hadden. De dam en sluis vormden dan de verbinding tussen beide oevers. Het was in zo'n situatie in bestuurlijk opzicht gemakkelijker indien deze totale nederzetting binnen één gerecht lag, dat van Breukelen-Proostdij.

De bestuurlijke indeling die vele eeuwen geleden ontstond, duurde voort totdat op 31 december 1948 de gemeente Breukelen-St. Pieters, erfopvolger van het gerecht Breukelen-Proostdij, ophield te bestaan. De invloed van een Middeleeuwse ontwikkeling werkte hier nog vele honderden jaren door.¹⁰

De nederzetting Otterspoer

Een concrete vermelding van een nederzetting van enige betekenis in het gebied Otterspoer heb ook ik in de archieven niet gevonden, wel indirecte. Want in 1139 was er een geschil over de rechten op de tienden (een belasting) van Otterspoer.¹¹ Deze nadrukkelijke vermelding van de buurtschap Otterspoer wekt verbazing, want het vormde geen afzonderlijke gerechtsheerlijkheid en beslissingen over de tienden werden meestal op het gerechtsheerlijke niveau genomen. Er moet dus iets anders zijn geweest waardoor Otterspoer zich onderscheidde.

Verder is het opmerkelijk dat in Laat-Middeleeuwse bronnen nogal wat persoonsnamen voorkomen die eindigen op "Van Otterspoor". Gewoonlijk werd men naar de plaats van herkomst genoemd na vestiging elders. Otterspoor lijkt meer emigranten te hebben geleverd dan verwacht kan worden van alleen een kleine agrarische gemeenschap.

Grenswijzigingen aan weerszijden van de Vecht

De aanleg van de Otterspoordam lijkt ook tot een aantal grenswijzigingen te hebben geleid. De zuidgrens van het Breukelen-Proostdijgerecht ten

Afb. 1. Situatiekaartje, gebaseerd op de kaart de kaart van Nicolaas Visscher uit circa 1702. Ten westen van de Vecht ligt een dijk, ongeveer loodrecht op de hoofdstroomrichting van de rivier, die de Vecht bereikt iets ten zuiden van het punt waar aan de overzijde de Vaart uitmond in de Vecht. Mogelijk vormde die dijk oorspronkelijk de zuidgrens van Otterspoer.

oosten van de Vecht werd aanvankelijk gevormd door het veenriviertje de Vaart, dat in de Vecht uitmondt naast de plek waar nu het huis Het Kraayenest staat. Om praktische bestuurlijke redenen werd die grens een eind naar het zuiden opgeschoven. Het punt waar de grens tussen Breukelen-Proostdij en Maarssen-Bisschopsgerecht de Vecht bereikte, werd ongeveer 650 meter naar het zuid-zuidoosten verlegd. De keus van dat nieuwe punt lijkt vrij willekeurig gekozen, maar zal duidelijk worden nadat meer is gezegd over de ontwikkelingen ten westen van de Vecht.

De nieuwe grens ten oosten van de Vecht stond niet loodrecht op de stroomrichting van de rivier, maar boog in noordwaartse zin van die loodrechte richting af, om te eindigen bij het punt waar de Proosdijse Wetering (toentertijd de achterwetering van het Breukelen-Proostdijgerecht) in de Vaart uitmondde. Waterstaatkundig was die grens een gunstig tracé voor een dijk met grenswetering, want vanuit het noorden opgestuwd rivierwater kon zo worden afgeleid naar de Vaart en het ten oosten van de Proosdijse Wetering gelegen grote, nog niet in cultuur gebrachte veengebied. Met de ontginning van het Breukeleven werd pas omstreeks 1180 begonnen.

Van het kleine gebied Otterspoor op de westelijke Vechtoever werd niet alleen de zuidelijke grens verlegd, naar het zuiden dus, naar het veronderstelde tracé van de Otterspoordam, maar ook de noordelijke grens, die eveneens een eindje naar het zuiden opschoof. De oorspronkelijke zuidgrens van Otterspoor liep vermoedelijk ten zuiden van de uitmonding van de Vaart in de Vecht. Op oude kaarten staat daar nog een dijk getekend (Afbeelding 1).

Omvang van Otterspoorbroek en identiteit van Gieltjesdorp

Toen ik de dijken in de omgeving van Breukelen bestudeerde, vielen me nog enkele dingen op.

De grens tussen Vijfhoeven en Gieltjesdorp ligt maar een klein stukje ten zuiden van het verlengde van de uitmonding van de Vaart in de Vecht, d.w.z. van de oude zuidgrens van het Breukelen-Proostdijgerecht, en ongeveer in het verlengde van de eerder in dit artikel veronderstelde oude zuidgrens van Otterspoor, d.w.z. de grens voordat het hele gebied Otterspoor een stuk naar het zuiden werd opgeschoven.

De oude zuidgrenzen van Proostdijgerecht en Otterspoor en de zuidgrens van Vijfhoeven maakten deel uit van de zuidgrens van de parochie Breukelen. Otterspoor lijkt zo'n 650 meter naar het zuiden door die grenslijn heen-geprikt te hebben. Of behoorde dat stuk in de begintijd bij Maarssenbroek?

De huidige zuidgrens van Otterspoorbroek wordt gevormd door de Haarrijn. Maar Otterspoorbroek is van kort na het jaar 1000 en de Haarrijn werd gegraven in de eerste helft van de 13de eeuw, toen De Haar en Themaat niet langer via de Oude Rijn konden afwateren en een afvoer naar de Vecht nodig hadden.¹² Bij het aanleggen van de Haarrijn kan natuurlijk gebruik zijn gemaakt van een oude grenswetering, maar het is ook mogelijk dat, net als bij het Proostdijgerecht en Otterspoor, de zuidelijke grens van Otterspoorbroek ooit is verlegd. Er is wel enige grond voor die veronderstelling.

Binnen de Laat-Middeleeuwse grenzen van het Otterspoorbroek was ruimte voor 28 hoeven van elk ongeveer 16 morgen. Onder het Leenhof van Dolre vielen van oudsher echter slechts 22 hoeven in Otterspoorbroek.¹³ Van twee van de aan Otterspoorbroek toegevoegde hoeven is met zekerheid bekend dat ze in de Late Middeleeuwen door de bisschop van Utrecht in leen werden uitgegeven,¹⁴ over de resterende vier hoeven in Otterspoorbroek heb ik geen informatie. Meten op de kaart maakt duidelijk dat het noordelijke deel van Otterspoorbroek, tot ter hoogte van de grens Vijfhoeven-Gieltjesdorp, ruim 21 standaardhoeven van gemiddeld 16 morgen besloeg! Het oude Otterspoorbroek, met de 22 hoeven die door het Leenhof van Dolre werden beheerd, zou dus uit de noordelijkste ruim driekwart van het latere, grotere Otterspoorbroek bestaan kunnen hebben.

Omdat Gieltjesdorp evenals Kortrijk en Vijfhoeven ten westen van de ontginning Otterspoorbroek ligt, wordt veelal aangenomen dat ook Gieltjesdorp in cultuur werd gebracht door ontginners die de Vecht als uitgangsbasis hadden. Maar was dat wel zo? Stel eens dat inderdaad Otterspoorbroek oorspronkelijk minder ver naar het zuiden reikte dan later . . . Ten westen van het Maarssenbroek volgde géén tweede fase van Vechtontginningen, maar strekten de Oude-Rijnontginningen naar het noorden.

Gieltjesdorp sluit door zijn rechthoekige vorm meer aan bij de ontginning Vijfhoeven dan bij de onregelmatige Oude-Rijnse restontginningen Themaat en De Haar.¹⁵ Maar Vijfhoeven werd op de bij Vechtontginningen gebruikelijke manier van oost naar west in cultuur gebracht, Gieltjesdorp daarentegen van west naar oost; de boerderijen in Gieltjesdorp werden dan ook nabij de westelijke, niet de oostelijke grensdijk gebouwd. Kortrijk en Vijfhoeven vielen bij hun ontstaan onder de parochie Breukelen,¹⁶ maar Gieltjesdorp ressorteerde in zijn begintijd met Themaat en De Haar onder de parochie Vleuten.¹⁷ Behoorde Gieltjesdorp tot de Oude-Rijnontginningen? Hier ligt nog een uitdaging voor nader historisch onderzoek.

De zuidgrenzen van Gieltjesdorp, een 22 hoeven groot Otterspoorbroek en het verplaatste Otterspoor vormden met elkaar een aaneengesloten lijn, die na een korte knik naar het noordoosten de Vecht bereikte op een plek precies tegenover het punt waar op de andere oever de zuidwaarts opgeschoven grens van het Proostdijgerecht de Vecht bereikte. Dat kan toch geen toeval zijn!

De Otterspoorsluis

Ook Lagers kan - vanwege concrete vermeldingen uit 1323, 1326, 1378 en 1382 - niet om de conclusie heen dat er bij Otterspoor een Otterspoorsluis heeft gelegen, en wel bij de grens van de parochies Maarssen en Breukelen. Hij veronderstelt echter dat die sluis niet in, maar náást de Vecht lag, in de linker Vechtdijk en dat hij de uitwateringssluis van de Maarssenbroekse Wetering vormde. Daar is evenwel het een en ander tegenin te brengen.

In 1323 werd geschreven dat de sluis bij Otterspoor de noordgrens markeerde van het Lekdijkgebied. Lagers neemt aan dat het ook daarbij ging om de uitwateringssluis van de Maarssenbroekse Wetering. Het komt mij vreemd voor dat aan een bescheiden ongeveer noord-zuid strekkend sluisje van lokale betekenis (als dat toen al bestond!) zo'n bijzondere waarde zou zijn toegekend in het definiëren van de ongeveer west-oost strekkende grens tussen twee grote hoogheemraadschappen. Daarvoor waren de grenzen tussen de gerechtsheerlijkheden markanter en bruikbaarere elementen.

Indien mijn conclusie over een nieuwe grens tussen een vergroot Otterspoorbroek en een verkleind Maarssenbroek juist is, mag tevens worden aangenomen dat deze grenswijziging consequenties had voor de noordelijke grenswetering van het Maarssenbroek. Die zal dan eveneens naar het zuiden toe zijn verlegd, evenals de watergang vanaf het samenvloeiingspunt van de noordwetering en de voorwetering (de Maarssenbroekse Wetering) naar de Vecht. De huidige uitmonding daarvan is dan een gevolg van de aanleg van de Otterspoordam en de gebeurtenissen daar omheen. Daarmee verdwijnt het uitwateringspunt van de Maarssenbroekse Wetering uit het beeld als de mogelijke locatie van een Otterspoorsluis die - als Lagers gelijk zou hebben - niets met een Otterspoordam van doen had.

Conclusie uit het voorafgaande

Wanneer de in de voorafgaande 2^{1/2} bladzijde aangevoerde observaties worden afgewogen tegen het verhaal van Lagers, kom ik tot de conclusie dat bij de huidige stand van de geschiedkundige kennis de opvatting van Lagers onvoldoende steun vindt en derhalve moet worden afgewezen.

Ouderdom van de Otterspoordam en Otterspoorsluis

Het vervolg van mijn artikel gaat dus uit van het gegeven dat in de Late

Middeleeuwen een Otterspoordam met Otterspoorsluis hebben bestaan.

Wanneer de Otterspoordam en het dorpje Otterspoor zijn gebouwd, is niet met zekerheid bekend. Gedurende bijna een halve eeuw is in navolging van Fockema Andreae de oorkonde uit 1228 beschouwd als het oudste directe schriftelijke bewijs voor het bestaan van de Otterspoordam.¹⁸ Sinds de publicatie van De Bruijn⁵ is die bewijsgrond heel zacht geworden.

Ongeacht het eindoordeel over de betekenis van het document uit 1228 voor de studie van de Otterspoordam, was men het er echter al vrij algemeen over eens dat deze oorkonde weinig betekende voor het dateren van de oorsprong van die dam, omdat die niet uit de 13de maar uit de 12de eeuw moest stammen. In de geschiedkundige literatuur wordt voor de aanleg van de dam de periode van omstreeks 1140 - 1150 als mogelijkheid genoemd.¹⁹ Maar - zoals gezegd - in 1139 was er reeds een geschil over de rechten op de tienden (een belasting) van Otterspoor.¹¹ Indien het ontstaan van het dorp inderdaad met de dam en sluis samenhang, zou dat gegeven wijzen op een hogere ouderdom.

Anderzijds werd in het artikel over de dijken om het dorp Breukelen de conclusie getrokken dat de Otterspoordam jonger moest zijn dan die dorpsdijken, die vermoedelijk uit de decennia rond 1100 dateren. Het zoeken naar het bouwjaar van de dam kan dus tot de eerste helft van de 12de eeuw beperkt blijven.

De aanleg van de Utrechtse grachtwerven

Misschien levert het ontstaan van de werven langs de Utrechtse grachten enig nader inzicht op inzake de tijd van aanleg van de Otterspoordam.

Algemeen wordt aangenomen dat het verschil in straat- en waterniveau bij de Utrechtse grachten op enigerlei wijze het gevolg moet zijn geweest van menselijk ingrijpen in de rivieren - de Rijn en de Vecht - die tijdens de Middeleeuwen door en rond de stad liepen. Door afdammingen verloren die rivieren het grootste deel van de variatie in hun waterniveau. Bij de daarna constante lage waterstand moesten nieuwe kaden worden aangelegd, de zogenaamde werven.²⁰

Vanaf 1122 was de stad Utrecht niet langer bereikbaar voor hoge waterstanden in de Rijn, zoals die vooral in het voorjaar optraden, want in dat jaar vond de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk bij Duurstede plaats.

Enkele gedeelten van de Oude Gracht behoorden oorspronkelijk tot de loop van de Rijn. De rest van de Oude Gracht bestaat uit gegraven kanalen. Het lijkt niet onaannemelijk dat tegelijk met het graven van de kanaalgedeelten van de Oude Gracht, de oude riviergedeelten werden "gekanaliseerd" door de oevers ervan op te hogen tot kanaalhoogte. Daarbij kon gebruik worden gemaakt van de grond uit de kanaalgedeelten. Het graven van het zuidelijke deel van de Oude Gracht, tussen de Stadhuisbrug en Tolsteeg, waar de Vecht zich van de Rijn zou hebben afgesplitst, wordt gedateerd tussen 1122 en 1150.²⁰ Met dit kanaal werd een dubbel doel gediend: de aanvoer van bluswater naar de vele slootjes, nu verdwenen, maar die toen overal de stad doorsneden, en een betere bereikbaarheid van de stad voor schepen.²¹

Mogelijk werd het aansluiten van de Oude Gracht op de Vecht toen verantwoord geacht omdat ook de waterstand op de Vecht inmiddels onder controle was gebracht, en wel door de aanleg van de Otterspoordam.

Maar in 1170 deed zich in de stad Utrecht nog een overstroming voor. Men vindt die geregistreerd in de Middeleeuwse annalen van de Abdij van Egmond.²² De oorzaak wordt in de archeologische literatuur gezocht bij opstuwingen via de Vecht als gevolg van stormvloeden op de Zuiderzee.²³ Indien deze verklaring juist is, dan is het niet uitgesloten dat ook na 1122 de Utrechtse grachten nog onderhevig zijn gebleven aan hoge en lage waterstanden in relatie tot uitzonderlijke vloed- en ebstanden in de Zuiderzee.²⁰

Daartegenover heb ik echter het vermoeden geuit dat de overstroming in 1170 het gevolg zou kunnen zijn geweest van een onvolkomenheid of mogelijk een doorbraak van de Otter-

spoordam.²⁴ Want vooralsnog lijkt de overstroming in 1170 binnen het tijdvak 1122 - ca. 1200 een uitzonderlijke gebeurtenis te zijn geweest. Een overstroming in 1173 moet door rivierwater zijn veroorzaakt, niet door een stormvloed.²⁵

Het is dus, gelet op de gegevens die de stad Utrecht tot dusver heeft opgeleverd, niet uit te sluiten dat in het tweede kwart van de 12de eeuw de Otterspoordam er wel al was, maar dat deze waterkering toen nog "onbevredigend functioneerde".²⁶

Tegen het eind van de 12de eeuw werd het stadskanaal (de Oude Gracht) aan de noordzijde, waar het toen nog niet verder liep dan tot aan de Weerd, zodanig verlengd dat ook daar een aansluiting tot stand kwam met de Vecht. Die maatregel was gunstig voor de scheepvaart op Utrecht. De Vechttak oostelijk buiten de stad ging daarna achteruit; slechts resten van deze stroom zijn overgebleven in het gekanaliseerde Zwartewater en de sloten langs Wilhelmina- en Oorsprongpark.²⁷ Toen zal zeker de Vecht niet langer onderhevig zijn geweest aan getijde-invloeden. Ook de archeologie van de werfbebouwing draagt informatie aan die dat onderschrijft. De oudste thans nog bekende Utrechtse werfkelder, die van het huis Rodenburg, dateert - gelet op het aanvankelijk gebruikte forse formaat baksteen - vermoedelijk van rond 1200.²⁸ Het is ondenkbaar dat men werfkelders bouwde die van tijd tot tijd vanwege opstuwend Vechtwater blank kwamen te staan.

Kortom: tegen het eind van de 12de eeuw moet de Otterspoordam in ieder geval hebben gefunctioneerd en een aanleg een kleine driekwart eeuw eerder is op grond van stedelijk-Utrechtse gegevens niet uitgesloten te achten.

Het karakter van de Otterspoorsluis

Er is ons geen gedetailleerde beschrijving overgeleverd van de Otterspoorsluis. We kunnen ons alleen een beeld vormen van hoe die er uitgezien kan hebben door gebruik te maken van gegevens van elders.²⁹

In de tijd waarin we de oorsprong van de Otterspoordam moeten zoeken, kon men nog slechts één type sluis bouwen, de klepduiker. Die bestond uit een lange houten koker, die bij hoge buitenwaterstanden met een klep werd afgesloten. De rivier zorgde zelf voor de bediening: onder normale omstandigheden hield het afkomende water de klep open; het door een springvloed vanaf de zee opgestuwde water duwde de klep dicht. Omdat er gedurende het hele jaar water door de rivier stroomde, moest de sluis naast de stroomgeul van de rivier worden aangelegd in een aparte bouwput. Het maken en instandhouden van zo'n put was toentertijd niet eenvoudig.³⁰ Nadat de sluis voltooid was, werd de rivier via een omleiding daardoorheen geleid. Daarna kon de rivierbedding worden afgedamd. Schepen konden een dergelijke éénkleppige sluis (zonder sluiskolk) alleen onder uitzonderlijke omstandigheden (namelijk, als er nauwelijks stroming in het water zat) passeren. Bijgevolg moest bij de Otterspoordam een overslag voor de Utrechtse handelscheepvaart worden ingericht. Dat leidde tot de uit houten huizen opgetrokken nederzetting Otterspoor.²

Heel belangrijk was dat men er in slaagde de sluis waterdicht in te passen in het damlichaam. Was de grond aan weerszijden van de sluis-koker niet zorgvuldig genoeg aangestampt, dan kon het water hierlangs doorsijpelen. In het ergste geval ontstond naast de sluis een nieuwe stroomgeul, waardoor het hele effect van de dam teniet werd gedaan. Daarom moest aanvankelijk een locatie worden gekozen waar de opstuwende druk van het water niet al te groot meer was, dat wil zeggen een flink eind van de monding van de rivier. Niettemin ging het - als gezegd - in 1170 een keer ernstig mis. Sporen van de overstroming die de stad Utrecht toen trof, doordat de Otterspoordam het had begeven, zijn teruggevonden bij opgravingen op het Pieterskerkhof te Utrecht, in de vorm van erosieverschijnselen. Lering trekkend uit de ervaring, bracht men daarna aan de beide uiteinden van de sluis, loodrecht op de as van die sluis schermwanden tegen de dijk aan, die waterdicht op de sluiswanden aansloten. Op deze wijze werd de sluis een hecht onderdeel van het dijklichaam.

Het einde van de Otterspoordam

De aanleg van dijken langs de Vechtoever maakte de Otterspoordam niet overbodig. Dat was volgens Fockema Andreae pas voor het eerst het geval toen in 1327 een nieuwe dam in de Vecht gelegd werd bij Vreeland, dus veel verder stroomafwaarts.¹⁹

Dat gebeurde op initiatief van graaf Willem III van Holland, die daarmee zijn tegenstrever, de bisschop van Utrecht, dwars wilde zitten. Hij trof een regeling inzake de aanleg van een dam in de Vecht met vier heren uit de Vechtstreek: Zweder van Abcoude, Hendrik van Loenersloot, Splinter van Nijenrode en Ernst van der Horst. De kosten van deze aanleg zouden ten laste komen van de hoeven ten noorden van de Otterspoorsluis (wat er bepaald niet op duidt dat die sluis in de mond van de Maarssenbroekse Wetering lag!). Toen Vreeland weer onder het gezag van de bisschop kwam, werd - alweer volgens Fockema Andreae - in 1356 de Vreelandse dam opgeruimd en herkreeg de Otterspoordam zijn oude functie.¹⁹ Omdat verder geen historische gegevens over deze dam bekend zijn, betwijfelt Lagers of de aanleg van deze dam ooit echt tot stand is gekomen. Ik ben onvoldoende bekend met dit vraagstuk om ook hierover met Lagers in debat te gaan.

De Otterspoordam werd definitief weggehaald toen in 1437 de Hinderdam met sluis was gebouwd op een locatie iets stroomafwaarts voorbij Nigtevecht, nog net op Sticht-Utrechts grondgebied.¹⁸

Met het opruimen van de dam verdween de bestaansbasis van het dorp. De mensen vonden ter plaatse geen werk meer en dus verhuisden ze naar elders. Voor zover hun houten huizen nog in goede staat verkeerden, haalden ze die uit elkaar en namen ze die mee. Een huis was in die tijd roerend goed. Uit de minder goede huizen werd alles gehaald wat nog te hergebruiken was. Zo was, al met al, een dorp snel verdwenen.

Noten

- 1 A.A. Manten, 1997. Dijkanaanleg om het Ronde Dorp van Breukelen in de 11de en 12de eeuw. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 12, nr. 1, blz. 20 - 25.
- 2 S.J. Fockema Andreae, 1950. Studiën over Waterschapsgeschiedenis. Deel 4: Het Nedersticht. E.J. Brill, Leiden, blz. 10 - 12. Meer over de Otterspoordam en de nederzetting Otterspoor kunt u lezen in: A.A. Manten, 1987. Het gebied van Breukelen aan de oostelijke Vechtoever tijdens de Middeleeuwen. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 2, nr. 1, blz. 14 - 18 en A.A. Manten, 1994. Varen op de Vecht: een excursieverslag. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 9, nr. 3, blz. 171 - 175.
- 3 G.P. van de Ven (Red.), 1993. Leefbaar Laagland. Geschiedenis van de waterbeheersing en landaanwinning in Nederland. Uitgeverij Matrijs, Utrecht, 304 blz., in het bijzonder blz. 79.
- 4 L. Albers, 1984. Langs de Utrechtse Vecht. Uitgeverij Waanders, Zwolle, 159 blz., in het bijzonder blz. 9.
- 5 M. de Bruijn, 1992. Was er in april 1228 sprake van een dam in de Vecht bij Otterspoor? Maandblad Oud-Utrecht, jaargang 65, nr. 9, blz. 113 - 115.
- 6 H. Lagers, 1994. De sluis bij Otterspoor en de dam bij Het Gein. Oud Utrecht, jaargang 67, nr. 6, blz. 124 - 127.
- 7 K. Heeringa (Red.), 1940. Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel II. Rijksuitgeverij, 's-Gravenhage, daarin nr. 1019 (23 augustus 1244). Tevens: W. Vogel, 1909. Die Binnenfahrt durch Holland und Stift Utrecht vom 12. bis 14. Jahrhundert. Hansische Geschichtsblätter, jaargang 15, blz. 15 - 27.
- 8 Fockema Andreae, 1950, blz. 50, 52.
- 9 Zie bijvoorbeeld: S. Muller Fzn, 1891. Regesten van het Kapittel van St. Pieter. Algemeene Landsdrukkerij, 's-Gravenhage, 367 blz.; daarin regesten 484 (blz. 86) uit 1375 en 541 (blz. 96) uit 1381.
- 10 Manten, 1987, blz. 18.
- 11 S. Muller Fzn en A.C. Bouman (Red.), 1920. Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301, deel I. Oosthoek, Utrecht, daarin nr. 377.
- 12 O. Wttewaall, 1994. Vleuten-De Meern. Geschiedenis en historische bebouwing. Uitgeverij Kerckebosch, Zeist, blz. 49. Eigenlijk zou deze waterloop dus de De Haar Rijn

- moeten heten. Ze verving voor De Haar de Oude Rijn.
- 13 A.A. Mantén, 1992. De Middeleeuwse geslachten Van den Poel en Van Rijn en de hofstede De Poel te Breukelen. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 7, nr. 1, blz. 43 - 59, in het bijzonder blz. 47.
 - 14 A.Joh. Maris, 1956. Repertorium op de Stichtse leenprotocollen uit het landsheerlijke tijdvak, deel 1. De Nederstichtse leenacten (1394 - 1581). Uitgave Ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen, 's-Gravenhage, 606 blz., in het bijzonder blz. 48 - 50.
 - 15 Zie over deze ontginningen vanuit de Oude Rijn ook: A.A. Mantén, 1994. Leenmannen en -vrouwen van de gerechtsheerlijkheid Laag-Nieuwkoop, 1392 - 1727. Tijdschrift Historische Kring Breukelen, jaargang 9, nr. 4, blz. 177 - 192.
 - 16 Na de vorming van de parochie Nieuwer Ter Aa, in 1138, werd Kortrijk met de rest van het Ruwielsgerecht kerkelijk heringedeeld bij Nieuwer Ter Aa.
 - 17 Later maakte Gieltesdorp deel uit van de parochie Kockengen (A.A. Beekman, 1913. Geschiedkundige Atlas van Nederland - de Republiek in 1795 met de heerlijkheden, ambachten enz. Kaart Kerkelijke indeeling). Deze parochie kwam vermoedelijk tot stand in de eerste helft van de 14de eeuw.
 - 18 Zie bijvoorbeeld: M. Donkersloot-de Vrij, 1985. De Vechtstreek. Oude kaarten en de geschiedenis van het landschap. Uitgeverij Heureka, Weesp, 143 blz., in het bijzonder blz. 14.
 - 19 Fockema Andreae, 1950, blz. 10 - 12.
 - 20 M.E.H. Schouten, 1989. Weer een theorie over het ontstaan van de werven langs de Utrechtse grachten. Maandblad Oud-Utrecht, jaargang 62, nr. 6, blz. 59 - 61.
 - 21 J.E.A.L. Struick, 1984. Utrecht door de Eeuwen heen. Het Spectrum, Utrecht, 400 blz., in het bijzonder blz. 50.
 - 22 O. Opperman (Red.), 1933. Annales egmundenses. Werken uitgegeven door het Historisch Genootschap (gevestigd te Utrecht), derde serie, no. 61a. Kemink en Zoon, Utrecht, 129 blz., in het bijzonder blz. 78 - 79. Ook: B.J.L. de Geer van Jutfaas, 1863. Annales egmundani. Bronnen van de Geschiedenis der Nederlanden in de Middeleeuwen. Nieuwe Reeks, no. 1. Kemink en Zoon, Utrecht, 100 blz.
 - 23 H.L. de Groot, 1983. Scherven, schoeiingen en schepen. Rijn en Vecht te Utrecht in de elfde en twaalfde eeuw. Doctoraalscriptie Middeleeuwse Archeologie, Rijksuniversiteit te Utrecht (ongepubliceerd).
 - 24 Brief van A.A. Mantén aan M.E.H. Schouten d.d. 7 juli 1989.
 - 25 M.K.E. Gottschalk, 1971. Stormvloed en Rivieroverstromingen in Nederland, deel I, De periode voor 1400. Assen, blz. 92 - 94 en 101.
 - 26 Brief van M.E.H. Schouten aan A.A. Mantén d.d. 29 juli 1989: Het is "denkbaar dat het waterpeil in Utrecht na 1140 stabiel was en dat de situatie alleen door calamiteiten verstoord kon worden". Daardoor zouden volgens Schouten zijn "opmerkingen over de datering van de werven hun geldigheid kunnen behouden". Kortom, zo concludeert hij, "op dit moment kunnen u en ik allebei nog opteren voor jaartallen die ons goed uitkomen".
 - 27 Struick, 1984, blz. 53.
 - 28 A.F.E. Kipp, 1987. Archeologische en bouwhistorische kroniek van de gemeente Utrecht over 1986. Maandblad Oud-Utrecht, jaargang 60, in het bijzonder blz. 225 - 226.
 - 29 Van de Ven, 1993, blz. 82 - 85.
 - 30 Om de waterafvoercapaciteit van de sluis optimaal te maken, heeft men bij de bouw van een sluis steeds getracht de bovenkant van de sluisvloer aan te leggen op hetzelfde niveau als de bodemdpte van de stroomgeul van de rivier. Dat betekent dat de funderingsdiepte van de sluis nog iets lager kwam te liggen, namelijk de dikte van de sluisvloer dieper. Hieruit volgt dat de opwaartse druk van het grondwater ter plaatse van de bouwput meestal overeenkwam met de maximale waterdiepte van de afvoergeul tijdens de bouw plus de dikte van de sluisvloer. Het gevolg van deze omstandigheid was dat, wanneer tijdens het graven van de bouwput de waterstand daarin naar rato werd verlaagd, de opwaartse druk van het grondwater de bodem van de bouwput deed opbarsten (indien ze van klei was) of vervloeien (indien ter plaatse zandlagen aanwezig waren). Alleen wanneer de kleilaag dik genoeg was om de opwaartse grondwaterdruk tegenwicht te bieden, bleef de bouwput intact en kon ze droog worden gehouden. Daartoe moest wel regelmatig hemelwater en zijdelings indringend kwelwater worden verwijderd. (Van de Ven, 1993, blz. 83.)